O PROBLEMĂ CONTROVERSATĂ A FILOLOGIEI ROMÂNEŞTI: CINE A TRADUS *HRONOGRAFUL DEN ÎNCEPUTUL LUMII...?*

MIOARA DRAGOMIR

Mai mult sau mai puţin polemic, cu argumente filologice, lingvistice sau istorice, toţi cercetătorii care s-au interesat de *Hronograful den începutul lumii...* – text tradus în a doua jumătate a secolului al XVII-lea – au căutat să dezlege problema spinoasă a traducătorului acestui text, cauzată de pierderea atât a manuscrisului traducerii, cât şi a începutului de la ms. *3517*, prototipul copiilor, realizat la scurt timp de pe originalul traducerii. Descoperirea identităţii traducătorului a devenit, în timp, o chestiune cu atât mai incitantă, cu cât s-a observat că acest text nu este o traducere oarecare, ci reprezintă, de fapt, o prelucrare a cronografului lui Matheos Kigalas, cu unele completări din cronograful lui Dorotheos de Monemvasia[1], realizată cu autentic talent literar şi cu multe adaosuri personale. Datorită acestor calităţi, în perioada de început a cercetărilor *Hronografului...*, doi cunoscători ai limbii vechi, Eminescu şi, la un moment dat, Moses Gaster, au crezut că este vorba despre o scriere originală[2].

Vom prezenta, pe scurt, cele trei variante susţinute până în prezent, referitoare la traducătorul *Hronografului...*:

1) De pe ms. *3517*, a fost realizată, la scurt timp, mai precis până în 1689, o copie cvasiidentică, ms. *86*. În problema care ne interesează, ms. *86* este important din două puncte de vedere: pe de o parte, conservându-se în condiţii bune, permite recuperarea începutului traducerii; pe de altă parte, în prefaţa acestui manuscris, se întâlneşte următoarea însemnare, din păcate şi aceasta cu goluri, dar care, pentru unii cercetători, a reprezentat argumentul-certitudine în identificarea traducătorului: „< > pusă această carte de pre limba < > ţeles românească; scrisă de < > şi plecatu tuturor Pătraşco Danovici, ce am fost odată suptu vlastiia luminatei şi blagocestivii domniei Moldovei logofăt al treilea şi grămătic de scrisoare grecească"[3]. Varianta că tretilogofătul Danovici a tradus acest text, argumentată

[1] Pentru bibliografia acestei probleme, vezi Mioara Săcrieru-Dragomir, *Hronograf den începutul lumii... – o traducere din limba greacă*, în ALIL, t. XLII–XLIII, 2002–2003, p. 37–45.

[2] Vezi Iulian Ştefănescu, *Opere istorice*, capitolul *Cronografele româneşti: tipul Danovici. Partea I*, Bucureşti, Biblioteca „Revistei istorice române", 1942, p. 141, 173.

[3] Apud *Cronograf tradus din greceşte de Pătraşco Danovici*, ediţie îngrijită şi *Cuvânt înainte* de Gabriel Ştrempel, studiu introductiv de Paul Cernovodeanu, Bucureşti, Editura Minerva, vol. I, 1998, p. LIII.

sau preluată ca atare, a fost acceptată de T. Cipariu, D. Russo, Şt. Ciobanu, N. Cartojan sau de autorii *Istoriei literaturii române*, redactată sub egida Academiei. Relativ recent, Gabriel Ştrempel a publicat transcrierea ms. *86* (vol. I, 1998, vol. II, 1999)[4], anunţând chiar în titlul ediţiei numele celui pe care îl consideră traducătorul *Hronografului...*: *Cronograf tradus din greceşte de Pătraşco Danovici*. Evident, aceeaşi părere o împărtăşeşte şi istoricul Paul Cernovodeanu, autorul *Studiului introductiv* la această ediţie.

2) Prototipul celor peste 50 de copii manuscrise, realizate în decursul a două secole – ms. *3517* –, este lucrarea a doi scribi. După Iulian Ştefănescu (1942)[5], prima parte din acest ms. (f. 1–270) reprezintă chiar autograful traducătorului, considerat a fi Danovici, iar partea a doua (f. 270–608) ar fi fost tradusă de un necunoscut.

3) O altă variantă este susţinută de N. A. Ursu. Începând cu articolul *Dosoftei necunoscut*, din 1976[6], continuând cu ediţia Dosoftei, *Opere* I, 1978[7], şi ulterior într-o suită de articole, 1999[8], 2002[9], 2003[10], şi în volumul din 2003, *Contribuţii la istoria culturii româneşti în secolul al XVII-lea. Studii filologice*[11], autorul susţine – în ultimul volum, în capitolul *Traducerea cronografului numit „tip Danovici" poate fi o lucrare de tinereţe a lui Dosoftei*, cu unele reţineri – că traducătorul *Hronografului...* este mitropolitul Dosoftei al Moldovei.

Conform ipotezei lui N. A. Ursu, ar însemna că mitropolitul Dosoftei a tradus de două ori cronograful lui Kigalas: prima dată cu intervenţii din Dorotheos de Monemvasia (ms. *3517*), a doua oară, numai textul lui Kigalas, traducere datată, după cum a descoperit Al. Elian, în 1689, în Polonia, în timpul exilului mitropolitului la Strij[12]. Acest text, cert tradus de Dosoftei, s-a păstrat doar într-o singură copie, ms. *3456*, datând din 1732. În articolul din 2003, N. A. Ursu explică situaţia astfel: „Ambele traduceri ale cronografului lui Kigalas au un pronunţat caracter original, dar obiective diferite. Prima traducere reflectă preocupările cărturăreşti ale *tânărului* învăţat Dosoftei, dorinţa lui de a alcătui în versiunea românească un cronograf cât mai bogat în informaţii, iar traducerea din ms. *3456*

[4] Vezi *op. cit.*, nota 3.

[5] Vezi Iulian Ştefănescu, *op. cit.*

[6] N. A. Ursu, *Dosoftei necunoscut*, în „Cronica" XI, (1976), nr. 6, p. 4–5.

[7] Dosoftei, *Opere*, I, Bucureşti, Editura Minerva, 1978, ediţie critică de N. A. Ursu, studiu introductiv de Al. Andriescu.

[8] N. A. Ursu, *Ediţia cronografului numit „tip Danovici" şi problema paternităţii traducerii lui*, în „Cronica", XXXIV, (1999), serie nouă, p. 12–13.

[9] N. A. Ursu, *Paternitatea cronografului numit „tip Danovici". Mărturia unor versuri aflate în această traducere şi în scrierile cunoscute ale lui Dosoftei*, în „Cronica", februarie, XXXVII, (2002), p. 10–11.

[10] N. A. Ursu, *Paternitatea cronografului numit „tip Danovici"*, în „Cronica", ianuarie, (2003), p. 12–13.

[11] N. A. Ursu, *Contribuţii la istoria culturii româneşti în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iaşi, Editura Cronica, 2003.

[12] Vezi Al. Elian, *Dosoftei, poet laic*, în vol. *Bizanţul, biserica şi cultura românească*, Iaşi, Editura Trinitas, 2003.

reflectă îndeosebi experienţa literară şi preocupările *bătrânului* prelat şi teolog"[13] (subl. a.), acestea din urmă pentru a realiza o istorie a religiei şi a bisericii creştine. În ceea ce priveşte statutul tretilogofătului Pătraşco Danovici, confruntând un zapis scris de acesta cu prima parte din ms. *86*, în cercetările mai recente (articolul din 1999, şi în *Contribuţii...*), N. A. Ursu constată, în mod just, pe baza unui examen grafologic, că, în istoria acestei chestiuni, Danovici a fost doar copistul primei părţi din ms. *86* (f. 1–202), concluzie susţinută şi de faptul că întâlnim exprimarea la persoana întâi (a lui Danovici) numai în însemnarea citată din ms. *86*. N. A. Ursu este de părere că de aici informaţia a fost preluată, în mod eronat, de către copistul ms. de la Harkov: „Toate acestea strânse şi adunate dentru multe cărţi cu istorii, den carte grecească pre limba de înţeles rom<âneas>că, scoasă de dumnealui răpăosatul Pătraşco Danovici, ce-au fost al treilea logofăt ot blagocestivii zemli moldavskoi, pentru folosul tuturor".

Doru Mihăescu, cântărind argumentele şi contraargumentele referitoare la această variantă, înclină să accepte că *Hronograful...* a fost tradus de mitropolitul Dosoftei, dar lasă problema deschisă[14].

Părerea noastră este diferită de cele rezumate anterior şi reprezintă rezultatul abordării problemei dintr-o altă perspectivă. Scopul nostru fiind acela de a ne situa cât mai aproape de realitatea textului şi a epocii, am considerat că, fiind vorba despre o traducere, înainte de toate se impune comparaţia textului românesc cu sursele greceşti. Unii cercetători au stabilit corespondenţa între glavele din traducere şi titlurile din originalele greceşti, au constatat, la modul general, că nu este o traducere strictă sau au fost interesaţi de echivalentele unor cuvinte; dar nu s-a făcut o comparaţie aprofundată între traducere şi surse. De asemenea, pe un plan complementar, considerăm necesară cercetarea modului în care este structurat lexicul *Hronografului...* – sistemul derivării, calcurile, împrumuturile, semantica unităţilor lexicale – şi a unor aspecte morfosintactice. În fine, în strânsă relaţie cu aceste două analize, în măsură să creeze un suport concret din perspectiva realităţii lingvistice şi a tehnicii traducerii, se impune comparaţia cu textele din epocă, din mai multe puncte de vedere.

Din economie de spaţiu, în acest articol prezentăm doar o parte a argumentelor care s-au conturat prin cercetarea primului obiectiv propus, respectiv în urma confruntării şi interpretării unui segment de 100 de foi din prima parte şi 100 de foi din partea a doua a ms. *3517* cu cronografele greceşti.

După cum au constatat toţi cercetătorii care au avut în vedere acest aspect, textul *Hronografului...* prezintă diferenţe importante faţă de cronografele greceşti.

---

[13] Vezi N. A. Ursu, *art. cit. supra* (p. 54, nota 10), p. 12.

[14] Vezi Doru Mihăescu, *Cronografele româneşti (cu privire specială asupra tipului Danovici)*, în „Memoriile secţiei de ştiinţe filologice, literatură şi arte", seria IV, partea I, t. I, 1977–1978, p. 45–77; partea a II-a, t. II, 1979–1980, p. 127–165.

Confruntând traducerea cu textul lui Kigalas şi cu cel al lui Dorotei[15], am observat că, în situaţia când traducătorul amplifică datele din cronograful grecesc, aceste diferenţe, de multe ori semnificative din punct de vedere literar[16], presupun, cel mai adesea, şi introducerea unor date noi, adăugate informaţiei din original cu intenţia de a comunica cititorului faptele într-un mod cât mai clar şi mai complet. Am selectat o parte din fragmentele de acest fel, care se referă la obiceiuri, construcţii şi locuri din Constantinopol sau din împrejurimi.

Pentru comparaţie, vom aduce, de cele mai multe ori, alături de fragmentele din *Hronograf...* (ms. *3517*), şi textul corespondent din traducerea mitropolitului Dosoftei (ms. *3456*).

În repetate rânduri, cronograful grecesc vorbeşte fie despre întrecerile de cai de la *Hipodrom*, fie, mai ales, despre locul în sine unde se ţineau întrecerile de cai, dar şi alte evenimente:

εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Ἱπποδρομίου, ἐσυνάχθη ὅλος ὁ λαὸς, καὶ ἔκαμαν χαραῖς μὲ διάφορα παιγνίδια [σοη'] (p. 278) (= La vremea hipodromului, s-a strâns tot norodul şi au făcut veselii, cu diferite jocuri).

(ms. *3517*) Citatul este mult lărgit, cu accentul pe locul în sine, Hipodromul: „Şi povestĕ era aşĕ: ĕste la Ţarigrad un loc larg ce să cheamă grecĕşte Ipodrom, iară turcĕşte Atmeidan, cum am dzâce rumânĕşte loc de cursul cailor. Aproape ĕste locul acesta de curţâle împărăteşti. Ce de multe ori ieşiĕ împăratul de făcĕ şi câte o căutare mică de slujitori pre puţâni. Ş-acolĕ punĕ împăraţâi creştini boiĕrii den curte de-ş alerga caii şi săgeta de călare în sĕmne ce punĕ şi bătĕ halcaoa şi arunca unii într-alţâi cu girituri, precum au luat obicină şi turcii împăraţ de // f. 274^{v} la împăraţâi creştini şi fac şi ei acĕstĕ toate acolĕ, într-acela loc. De ce acolo s-au fost strângând slujitorii de multe ori şi fără împăratul de ş-au fost încurând caii şi s-au fost luptând ş-au fost făcând multe fĕliuri de glume şi de giocuri ş-au fost ducând şi surlari şi tâmpănari şi de alte fĕliuri de cubuză şi de canoane, în tot chipul".

(ms. *3456*) Mitropolitul Dosoftei utilizează sensul de întreceri de cai şi traduce strict după Kigalas: „La vreme Ippodromiului, când aleargă caii, era nărodul strâns cu veselii, cu giocuri" (f. 187^{v}).

εἶτα τοὺς ἐπῆραν εἰς τὸ Ἱπποδρόμιον [τζ'] (p. 307) (= Apoi i-au luat la Hipodrom).

---

[15] Întrucât Kigalas preia sute de pagini din cronograful lui Dorotei, cu diferenţe minime, pentru economie de spaţiu, am dat numai citatul din Kigalas.

[16] Vezi Mioara Săcrieru-Dragomir, *Echivalenţe semantice expresive într-o veche traducere românească din limba greacă*, în vol. *Limba şi literatura română în spaţiul etnocultural dacoromânesc şi în diaspora*, Iaşi, Editura Trinitas, 2003, p. 250–258 şi *Hronograf den începutul lumii... – o traducere din limba greacă*, în „Anuar de lingvistică şi istorie literară", t. XLII–XLIII, 2002–2003, p. 37–45, şi, de asemenea, observaţiile lui Iulian Ştefănescu, *loc. cit.*

(ms. *3517*) „Apoi i-au luat de i-au dus la locul cel larg lângă Svânta Sofiĕ, ce să chiamă Ipodromion, unde-ş încură împărăţâi caii" (f. 321[r]).

(ms. *3456*) „Decii i-au adus la Ippodromion" (f. 212[v]).

μίαν ἡμέραν ὁποῦ ὥρισε καὶ ἔγινη Ἱπποδρόμιον, καὶ ἐσυνάχθη ὅλος ὁ λαὸς [τκθ'] (p. 329) (= într-o zi, când a poruncit şi s-a făcut hipodrom şi s-a strâns tot norodul).

(ms. *3517*) Este vorba în primul rând despre loc, Hipodromul: „Iară într-o dzî dzâsă spurcatul împărat de să să facă cum ar hi bulciu, să să strângă oameni mulţ şi năroade la Ipodrom, ce să dzâce acmu Atmeidan" (f. 350[r]).

(ms. *3456*) Despre curse: „Şi într-una de dzile ce-au făcut alergătură de cai de s-au strâns nărodul tot la prăvit" (f. 235[r]).

Καὶ μίαν ἡμέραν ἔτρεχον τὰ ἄλογα εἰς τὸ Ἱπποδρόμιον [τξ'] (p. 360) (= şi într-o zi au alergat caii la Hipodrom).

(ms. *3517*) Iară într-o dzî au ieşit cu boierii curţâi sale la locul cel larg în Ţarigrad, ce să cheamă Ipodrom, adecă cursură de cai şi acolo ş-au alergat caii (p. 397[v]).

Αὐτη πάλιν ἐστράφη εἰς τὸν βασιλέα. Καὶ εὗρε τον εἰς τὸ ἱπποδρόμιον [σλε'] (p. 235). (= Aceasta din nou s-a întors la împăratul şi l-a găsit la Ipodrom).

(ms. *3517*) S-au şi dus la împăratul Ualentian de s-au jeluit, tocma la Râmu (f. 220[v]). Acest text este contras în ms. 3517 şi denumirea hipodromului nu mai apare.

ms. *3456*: Ea să întorcînd la împăratul, îl află în ippodromion, atmeidan (f. 144[r]).

După cum se observă, textul mitropolitului Dosoftei prezintă o traducere strictă, cu preluarea cuvântului grecesc ca atare (*Ipodrom*, *Ipodromion*), cu calchiere (*alergătură de cai*) sau în ambele moduri şi, în ultimul text cu termenul grecesc, urmat de sinonimul turcesc *atmeidan*[17]. Aceasta este singura atestare a cuvântului turcesc din operele cunoscute până în prezent ale lui Dosoftei. Textul *Hronografului...* este cu mult amplificat, iar adăugirile se referă la: *prezentarea generală* şi *localizarea* în funcţie de vecinătăţi (*ĕste la Ţarigrad un loc larg* [...] *aproape este locul acesta de curţâle împărăteşti*; *i-au dus la locul cel larg lângă Svânta Sofiĕ*; *la locul cel larg în Ţarigrad*, apoi la *acţiunile* care aveau loc la hipodrom (*ş-acolĕ punĕ împăraţii creştini pre boiĕrii den curte de-şi alerga caii şi săgeta dĕ călare în sĕmne ce punĕ şi bătĕ halcaoa şi arunca unii într-alţii cu girituri* [...] *ş-au fost încurând caii şi s-au fost luptând ş-au fost făcând multe fĕliuri de glume şi de giocuri ş-au fost ducând şi surlari şi tâmpănari şi de alte fĕliuri de cubuză şi de canoane*; *unde-ş încură împărăţâi caii*; *şi acolo ş-au alergat*

[17] Vezi şi explicaţia lui D. Mihăescu: „Cuvântul *ippodromion*, preluat de fiecare dată din originalul grecesc, este explicat prin (loc) *di alergat caii*, 108[r], prin *ulița cea mare undi aleargă caii*, 257[v], dar şi prin acest sinonim regional, de proveniență turcă", în *Cronografele româneşti*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2006, p. 163.

caii; *să să facă cum ar hi bulciu*). Este important de reținut că, pentru denumirea Ἱπποδρόμιον, traducătorul găsește multiple soluții: împrumutul grecesc (*Ipodrom*, *Ipodromion*), urmat de calc și de explicație, (*cum am dzâce românește loc de cursul cailor*, *adecă cursură de cai*) sau, pur și simplu, de precizarea acțiunii tipice acestui loc (*unde-ș încură împărații caii*). Dar varianta cea mai interesantă este glosa în limba turcă (*să cheamă grecește Ipodrom, iară turcește Atmeidan*; *ce să dzâce acmu Atmeidan*), ce actualizează vechiul și cunoscutul loc al Hipodromului din cetatea Bizanțului, devenită turcească, și care, deducem din aceste amănunte și nu numai, îi va fi fost familiară traducătorului. Cel mai relevant în acest sens este primul text citat întrucât, în virtutea prezentării faptelor cât mai pe înțeles, sunt reunite toate aceste detalii și se adaugă precizarea care actualizează faptele în epocă (*precum au luat obicină și turcii împărați de la împărațâi creștini*).

Că traducătorul cunoștea locul Hipodromului din Țarigrad prin contactul direct cu realitatea, ca vizitator, deosebit de relevant este următorul fragment, în care se relatează despre o coloană ridicată de împăratul Theodosie cel Mare:

> Τῳ δὲ θ′ χρονῳ τῆς βασιλείας ἀυτού, ἔστησεν εἰς τὴν πόλιν κίονα μέγαν, θαυμαστὸν, τὸν λεγόμηνον Ταῦρον [σμβ′] (p. 242) (= În al nouălea an al împărăției sale, a ridicat în oraș coloană mare, minunată, numită Taurul).
>
> (ms. *3517*) „Iară când s-au împlut 9 ai de împărăție lui, au pus în Țarigrad stâlpul cel mare de la Atmeidian" (f. 229^{r}).
>
> (ms. *3456*) „Al noa a împărățiii sale, rădicat-au în Țarigrad stâlpul cel mare și minunat, carele-i dzic Taurul" (f. 150^{r}).

Ca și cum această coloană ar fi fost o realitate bine cunoscută de el, traducătorul *Hronografului*... nu-i mai pomenește numele, *Taurul*, trecut în ambele texte grecești, ci redă acest fragment introducând un amănunt pe care nu îl precizează nici Kigalas, nici Dorotei și care ține de localizare: pentru el, coloana respectivă reprezenta „stâlpul cel mare de la Atmeidian". Acest pasaj, ca și celelalte, este tradus foarte exact de Dosoftei.

Toponimele *Halchidona* și *Hrisopolis*, denumirile a două orașe cunoscute, sunt însoțite în textul traducerii, constant, de coordonate ale situării în spațiu: Țarigradul, marea și *boazul* sau „gâltlanul mării" dintre Țarigrad și Scutari – neprecizate în Kigalas sau în Dorotei:

> καὶ ἦλθαν ἕως τὴν Χρυσόπολιν [τλη′] (p. 338) (= Și au venit până în Hrisopolin).
>
> (ms. *3517*) „Și sosără până la Cetatĕ de Aur ce-i dzic acmu Scutari. Și era numai să treacă gâtlanul mării la Țarigrad, să prindză pre Nichifor împărat" (f. 366^{r}).
>
> (ms. *3456*) „Și-l adusără până la Hrisopolis" (f. 243^{v}).
>
> καὶ ἦλθον ἕως τὴν Χαλκηδόνα κουρσεύοντες [σϛβ′] (p. 292) (= Și au venit până la Halchidona prădând.)

(ms. *3517*) „Şi veniră de agiunsără până la Halchidona, împotriva Ţarigra // f. 296[r] dului peste boazul mării, despre răsărit".

(ms. *3456*) „Şi sosiră până la Halchidona, prădând" (f. 199[r]).

Mai relevante pentru ideea că traducătorul *Hronografului...* cunoştea locurile din Ţarigrad şi din împrejurimi considerăm că sunt glosările toponimului grecesc prin numele turcesc, echivalent, contemporan (*unde să dzâce; ce să dzâce acmu*) traducătorului (*Kinigon – Balata*), urmat, uneori, de traducerea în româneşte. Din această categorie, o dovadă incontestabilă sunt însă fragmentele în care este prezent toponimul turcesc, fără ca în Kigalas sau în Dorotei să existe echivalent (*dentre Gălata, la Betictaş*):

Αὐτος δὲ φοβούμινος ἔστειλεν ἕνα κάτεργον καὶ ἀπερασέν τὸν [υιθ'] (p. 419) (= Acesta, înfricoşat, a trimis o corabie şi l-a trecut).

(ms. *3517*) „Iar împăratul Ţarigradului, Ioan Paleolog, s-au temut; ce au trimis o catargă împărătească lui Sultan Murat de l-au trecut în ceasta parte, unde să dzâce despre Gălata, la Betictaş şi cu alte catarge au trecut şi oamenii cât au avut" (f. 469[v]).

(ms. *3456*) „Şi el, de frică, trimisă o catergă de l-au trecut" (f. 316[r]).

τότε ἀπέστειλέν τους εἰς τὸν Κηνυγὸν, καὶ ἐκεῖ τοὺς ἀπεκεφάλησαν [τη'] (p. 308) (= Atunci i-a trimis la Kinigon ['Vânătoare'] şi le-a tăiat capul).

(ms. *3517*) „I-au trimis la Poarta cĕ de Vânat ce să dzâce // f. 321[v] acmu Balata şi acolo le-au tăiĕt capeteli".

(ms. *3456*) „Decii i-au trimis la Chinigon, locul să cheamă şi le-au tăiet capitile" (f. 212[v])[18].

Într-un alt fragment întâlnim două toponime turceşti, unul fără echivalent grecesc (*Bahcĕ Sarai*), celălalt fiind o denumirea unei strâmtori, probabil Dardanele, actualizată şi în limba turcă (*Baluclava*) şi însoţită de descrierea amănunţită a strâmtorii, o altă mărturie peremptorie că cel care a tradus acest text cunoştea direct realităţile despre care scrie.

'Ο δὲ ἐδιάβη τὸν φόρον Χερσῶνος, καὶ ἀπερνῶ τας τὸ στένωμα τοῦ Δάνα [τζ'] (p. 307) (=A ieşit prin târgul Hersonului şi le-a trecut prin Strâmtoarea Danei).

(ms. *3517*) „Iară Iustiniian ş-au băgat capul cu haine proaste ş-au trecut pren mijlocul Crâmului, pre la Bahcĕ Sarai şi de acolĕ au lovit la mare, la strâmtoarrĕ Danei, [ce să dzâce acmu Baluclava, că acolĕ ĕste un gâtlan strâmt, cum ar hi un drum pren stânce de piiatră, de întră şi ies corabiili

[18] În altă parte, acelaşi toponim este tradus: Οἱ ὁποίοι εὐγῆκαν ἀπὸ τὴν Πόρταν τοῦ Κηνυγοῦ [υκε'] (p. 425) (= Care ieşeau pe Poarta Vânătorii) – (ms. *3517*) Şi purcĕsără de ieşiră pre poarta ce să dzâcea Chinigus, adecă Poarta Vânătoari (f. 477[r]).

cale de trei pistrĕle, pănă a ieşi la larg, la mare. Şi acolo au fricǎ corabiili de înnecat, or la întrat, ori la ieşit][19] (f. 320[r]).

(ms. *3456*) „Să dusă pre portul Hersonului şi trecând strâmtoare Niprului" (f. 212[r]).

Despre diverse aspecte din veacurile trecute, locuri, obiecte, clădiri etc. în Kigalas întâlnim uneori specificarea că acestea există, pot fi văzute *καὶ ἕως τὴν σήμερον*, adică „şi pănă astăzi". În traducere am întâlnit această afirmaţie şi fără echivalent în cronografele greceşti. Datorită multiplelor detalii, inexistente în textele greceşti, această afirmaţie devine, de fapt, o mărturie a traducătorului, în calitate de cunoscător direct al realităţilor prezentate.

La împărăţia lui Constantin cel Mare, în cronografele greceşti se vorbeşte despre două coloane impunătoare, ridicate de acest împărat în Constantinopol:

καὶ ἐκεῖ [...] ὁποῦ ἐγέμισαν οἱ Ἀπόστολοι ἄπο τῶν πέντε ἄρτων τὰ περισσεύματα ἔβαλε δὲ ἀκόμη, ἅγια λείψανα, καὶ τὰ καρφία τοῦ τιμίου σταυροῦ. πρὸς φυλακτήριον, καὶ ἁγιασμόν τῆς πόλεως. καὶ τότε ἔστησαν τὴν κολώνα μὲ μεγάλους ἐξοδους [σϵ'] (p. 205) (= Şi acolo unde au umplut apostolii [coşurile cu] firimiturile celor cinci pâini, a pus încă sfinte moaşte şi piroanele sfintei cruci, ca apărare şi sfinţire a oraşului şi atunci au ridicat coloana, cu mari cheltuieli).

Traducerea lui Dosoftei este foarte aproape de textul grecesc:

(ms. *3456*) „Şi acole unde o întemeiară, pusără în temelie cele 12 coşniţe ce-au împlut apostolii de prisosâturile celor 5 pâini şi pusără sinte moştii şi pironile Domnului di la cinstita cruce, să fie de apărătură şi de sinţenie cetăţii. Decii rădicară de aşedzară stâlpul, piatra acĕe, cu mare cheltuiĕle" (f. 108[r]).

Traducătorul *Hronografului...* amplifică mult acest fragment:

(ms. *3517*) „Au pus marele Costantin de au zâdit cĕle doaspręce coşniţă întru carele au fost strâns svinţâi apostoli presosâturile cĕle de bucăţi de pâine ce au rămas den cĕle cinci pâini [...]. Aşijdirĕ, mai pus-au acolo, la temelię acelui stâlp, şi de alte svinte moştii. Mai pus-au şi cuiele svintei cruce a Domnului Hristos, ca să să afle acolo întru ferirĕ şi svinţenię cetăţâi ce au făcut. [Şi sânt şi slove de carte, scrisă sus pre împregiurul stâlpului, de dzâc aşĕ: «Aici să pusă dumnădzăiescul lucru, Bojii videnię bojestvănoeciudo» (= Prin ştirea lui Dumnădzău, suprema minune)[20]. Aşijdirĕ au mai rădicat împăratul Costantin ş-alt stâlp, zidit

[19] Am pus între paranteze drepte textul care este adăugat de traducător în ms. *3517*, în afara traducerii din textul grecesc.

[20] Pentru textele slavone dăm traducerea din ediţia *Cronograf tradus din greceşte de Pătraşco Danovici*, citată la p. 54, nota 3. De asemenea, pentru completarea locurilor, uneori deteriorate, din

den temei, încă mai mare şi mai înalt de acesta, care să vĕde şi pănă astădz în Ţarigrad, mare şi minunat, în locul ce să cheamă Avrat pazar turcĕşte, cum am dzâce la «târgul de muieri». Şi pre acela stâlp sânt săpate în marmure oameni călări împlătoşĕţ şi încoifaţ cu suleţâle pren mânu şi cu pĕveţe, de să văd ca avidoma. Şi are şi acela slove de carte grecĕşti, ce nu să văd de apur ce-i înalt şi slovele acĕlea sânt scrisă stihuri părĕchi, carele dzâc aşĕ: // f. 182^{v}

Stâlp în patru muchi, • den temei cu tărie
aici l-au zâdit • Costantin împăratul.
ca să vadză toţ • mirare den nălţâme
şi să-l vestească • oameni în toată lumĕ
precum la Rodos • ş-alt stâlp au fost minuni
aşĕ-i ş-acesta • aicĕ-i de minune.

Căce că la Rodos au fost făcut de demult, de pre la eleni, un om iarăş de marmure, mare şi minunat. De ce pre unde să strâmteadză marĕ, de întră corăbiili la stanişte, au fost zidit acel chip de om, mare şi înalt, cu meşterşug, cât i-au fost un picior într-un ţărmure şi alt picior în celalalt ţărmure. Şi pentre picioare-i, pre dedesuptu, au fost trecând corabiile, de au fost întrând în stanişte, atâta au fost lucru minunat, ş-acolo, acela, precum şi la Ţarigrad. Ĕste minune mare stâlpul acesta să-l vadză om şi să-l prăvască|".

O seamă de amănunte importante atestă că locul şi coloanele respective îi erau bine cunoscute celui care a tradus acest text şi că avea ştiinţă şi despre sculptura (colosul) din Rodos, invocată ca „minune" a elenilor de demult:

– descrierea cu amănunte a imaginilor sculptate pe coloane: „şi pre acela stâlp sânt săpate în marmure oameni călări împlătoşaţ, cu suleţâle pren mânu şi cu pevețe de să văd ca avidoma";

– slovele „stihuri părechi" scrise pe coloană puteau fi luate dintr-o altă sursă decât cele două cronografe greceşti, dar inscripţia „scrisă sus pre împregiurul stâlpului" putea fi văzută, iar poezia, despre care aflăm că nu poate fi citită pe stâlp „de apur ce-i înalt", credem că este posibil să-i fi fost cunoscută celui care le-a tradus şi dintr-o altă sursă, dar, la fel de bine, chiar din auzite;

– traducătorul precizează şi locul unde a fost ridicată coloana cu stihuri în Constantinopol, cu denumirea în turceşte – *Avrat pazar* – şi cu glosarea în limba română: „cum am dzâce la «târgul de muieri»";

– în sfârşit, despre acest edificiu, traducătorul dă mărturie că este „încă mai mare şi mai înalt" decât cel cu inscripţia transpusă în slavonă şi că „să vede şi pănă astădz în Ţarigrad, mare şi minunat";

---

ms. *3517*, am folosit ca reper aceeaşi ediţie, marcând textul recuperat prin paranteze unghiulare. Pentru textele în slavonă am folosit şi lucrarea *Texte paleoslave şi slavone. Dicţionar slavo-român*, de T. Macovei, Iaşi, Facultatea de Filologie, Universitatea „Al. I. Cuza", 1977.

– explicaţiile referitoare la statuia din Rodos, în care identificăm una din cele şapte minuni ale lumii, colosul din Rodos, reprezintă un indiciu important în legătură cu personalitatea traducătorului; mai exact, acesta este unul din fragmentele în care se reflectă cunoştinţele şi cultura acestuia[21].

Un alt edificiu din vechime, despre care traducătorul spune că este „şi până astădz", fără ca în cronografele greceşti să existe această precizare, îl reprezintă palatul de la Hebdomon (palatul lui Velisarie), amintit împreună cu turnul lui Velisarie:

καὶ ἐφθώνησάν τον, τὸν ἐσυκωφάντησαν καὶ παρέδοκάν τον τοῦ βασιλέως. Πρῶτον ἐγύμνοσέν τον ἀπὸ πάσης τιμῆς, καὶ ἀπὸ ὅλα του τὰ πράγματα, ἔκαμην τον ὡς αἰχμάλωτον εἶτα εὔγαλάν του τὰ ὀμμάτια [σοθ'] (p. 279) (= Şi l-au invidiat, l-au defăimat şi l-au dat împăratului; mai întâi l-au despuiat de orice cinste şi de toate lucrurile lui, făcându-l ca un rob, apoi i-au scos ochii).

(ms. *3517*): „[Iară împăratul Iustiniian, toate acĕstĕ le uită şi ca un vis fură întru inema sa.] Ce pentru acĕstĕ toate şi pentru zavistiile vrăjmaşilor, scoasă pre Velisarie den toată cinstĕ lui şi mare mânie şi urgie aruncă asupra lui. Şi pre dânsul închisără-l [într-o culă de piatră în mare, care ĕste şi până astădz şi să cheamă «cula lui Velisarie». Şi-i luă împăratul toate bucatele şi avuţâiĕ şi-i pustiiră curţâle, carele stau şi astădz în Ţarigrad, de le vĕde toată lumĕ. Şi-i scris numele lui Velisarie pren multe locuri în zâdiurile casăi, care casă le dzâc turcĕşte Techir sarai. Iară împăratul, fără acĕste multe ce i-au făcut, au trimis acolo unde era închis, într-acĕ culă, adecă baştĕ,] ş-au învăţat de l-au orbit" (f. 275[v]).

(ms. *3456*) „Şi-l clevetiră cătră împăratul, de l-au dezbrăcat din toată cinste şi avere. Mai apoi şi de ochi îl lipsiră vrăjmaşii zavistnici" (f. 188[r]).

[21] Acesta este unul din fragmentele relevante pentru personalitatea şi cultura traducătorului. Suntem de acord cu afirmaţiile lui Iulian Ştefănescu, că traducătorul cunoştea, de exemplu, unul din textele *Alexandriei*, mai ales că, după cum arată autorul citat, acest fapt este exprimat chiar în cronograf: „Cum spune la Pisanie lui, [adică] la *Alexandrie* de tot ce au făcut" [f. 126[v]]. De asemenea, suntem în consens cu acelaşi autor în ceea ce priveşte cunoaşterea textului sacru de către traducător: „Într-adevăr este sigur că traducătorul nostru a cunoscut fondul naraţiunei acelor părţi ale cronografului din textul slav al Sf. Scripturi, căci ca orice om cult al timpului desigur că şi el în copilărie a învăţat în slavoneşte *Pentateucul* şi *Evanghelia*, pe lângă alte cărţi liturgice; de asemenea a avut prilej de multe, de foarte multe ori, să audă citindu-se la biserică, tot în slavoneşte, *Evanghelia* şi *Vieţile sfinţilor*, şi nu este imposibil ca, pe când traducea din greceşte să fi fost în mintea sa pasagiile respective din textele slave. Dar nu numai atât: faptul că nu arareori găsim în textul nostru contaminări ale originalelor greceşti cu textul slav al *Bibliei* ne arată în mod sigur că traducătorul, chiar când traducea, avea înaintea sa versiunea slavă a cărţii sfinte şi, deci, s-au putut strecura sub pana sa, chiar în textul traducerii originalelor greceşti, cuvinte, expresiuni, ba chiar construcţiuni slave" (*op. cit.*, p. 185).

O seamă de amănunte semnificative din acest fragment atestă că traducătorul a cunoscut el însuşi, nemijlocit, realitatea, mai precis locurile în care, cândva, s-au petrecut faptele descrise:

– este prezentat turnul: „culă mare de piatră";

– este glosat cuvântul turcesc „culă" printr-un cuvânt de origine poloneză, folosit în acea perioadă şi considerat, deci, a fi mai cunoscut cititorului român: „culă, adecă baştĕ";

– este prezentată denumirea sub care era cunoscut turnul în Constantinopol: „să cheamă «cula lui Velisarie»";

– traducătorul aduce mărturie atât despre turn, spunând că este „şi până astădz", cât şi despre curţile lui Velisarie, atât de vechi, dar „carele stau şi astădz în Ţarigrad, de le vede toată lumĕ";

– în această descriere de ansamblu este introdus şi un alt amănunt important, care ţine de planul vizual: este „scris numele lui Velisarie pren multe locuri în zădiurile casăi";

– este precizată denumirea în turceşte a caselor lui Velisarie: „le dzâc turceşte Techir sarai".

Alte mărturii ale trecutului, rămase din vremea lui Iustinian cel Mare, despre care traducătorul aduce mărturie, încredinţând cititorul că „sânt şi astădz" – fără ca precizarea să existe în cronografele greceşti –, sunt oasele unei balene, păstrate de ţarigrădeni ca o curiozitate, probabil, dar şi pentru ca ele să amintească despre evenimentul în urma căruia au rămas, adică „să să afle de povêste":

> εἰς τὸν καιρὸν τούτου ἦτον ἕναν ὑπερμεγέθη θηρίον θαλάσσιον. τὸ ὁποῖον πολλὰ καράβια ἠφάνησε τελείως, καὶ μίαν ἡμέραν, κατέτρεχεν δύο δελφίνους νὰ τοὺς φάγη καὶ οἱ δελφῖνες ἔφυγον εἰς τὴν ἄκρην τῆς θαλάσσης καὶ τὸ θηρίον ἔρχετον μετὰ θυμοῦ ἐπάνω τους. Εὑρίσκοντας ὀλίγα νερὰ, ἐκάθησε δυνατὰ ἐκεῖ. Δὲν ἐμπόρεν νὰ ὑπάγη οὔτε ἐμπροστὰ, οὔτε ὀπίσω. εἰς τόσον ὁποῦ ἔδραμαν οἱ ἄνθρωποι μὲ ἄρματα. καὶ ἐσκότωσαν τὸ φοβερὸν ἐκεῖνο θηρίον. καὶ τὸ ἔδωσαν μὲ τέχνην. καὶ ἔσυράν το ἔξω εἰς τὴν γῆν. [σπγ'] (p. 283) (= În vremea lui era o fiară de mare uriaşă, care multe corăbii a dus la fund. Şi într-o zi a fugit după doi delfini, să-i mănânce; şi delfinii au fugit până la ţărm şi fiara a venit cu furie asupra lor. Găsind puţină apă, s-a înţepenit acolo, nu a putut merge nici înainte, nici înapoi, astfel că au tăbărât oamenii cu topoare şi au omorât fiara aceea înfricoşătoare şi au tăiat-o cu meşteşug şi au târât-o afară, pe uscat).

(ms. *3517*) „Iară în dzâlele acestui împărat s-au arătat un chit în mare, adecă un pĕşte carele au fost înnecând corabii multe [pre-ngă Ţarigrad. Şi mare scădĕre făcĕ şi n-avĕ nime nice o putĕre ca să-i facă vrio samă vriontr-un chip.] Iar într-o dzî s-au fost luat acel pĕşte mare după alţ doi

peşti mai mici, de-i goniĕ să-i mănânce, care peşti să cheamă d<elfini>. Iar delfinii, fugind denaintĕ chitului, au năzuit la margine la apă mică, să scape. Iar acel pĕşte mari, izbindu-să după cei mici tare şi cu sârguială, ca să-i agiungă să-i înghiţă, s-au înfipt cu trupul tot în năsâp, aproape de margini. Şi de acole nu să mai putu clăti. [Ce i să vedĕ trupul atâta de mari, cât părĕ-ţi că era o stâncă mare de piatră. Iară pĕnele-i era mai mare decât vĕtrela a unii corabii de cĕle mari.] Şi îndată alergară ţărigrădĕnii [ca furnicile] cu sabii şi cu topoară // f. 283^{v} şi cu fuştiuri. Şi-l tăiară şi-l sparsără pănă-l omorâră. [Apoi l-au legat cu funi de corabii groasă şi s-au strâns mulţâme de năroade multe] şi l-au scos cu merşterşug afară, la uscat, [de s-au fost minunând tot omul de mărirĕ acelui pĕşte. Şi l-au tăiat bucăţ de au fost luând tot Ţarigradul dentr-îns, să stĕ svântat să să afle de povĕste. Iară spinarĕ acelui pĕşte, oasăle, sânt şi astădz spândzurate în Ţarigrad, în poarta Vizantiei despre mare, unde sânt puşcile cĕle mari]".

(ms. *3456*) „În dzilile lui, un chit mare strica multe corabii şi, o dată, gonind să mănânce nişte dulfi, au dat la apă mică şi nu să pute întoarce şi oaminii îl ucisără şi cu meşterşug îl trasără la uscat" (f. 191^{r}).

Pe lângă mărturia actualizatoare „sânt şi astădz", inexistentă în cronografele greceşti, traducătorul prezintă evenimentul aducând o seamă de detalii:

– repere care arată unde pot fi văzute oasele balenei şi care reflectă cunoaşterea locului în amănunt: *iară spinarea acelui pĕşte, oasăle, sânt şi astădz spândzurate în Ţarigrad, în Poarta Vizantiei despre mare, unde sânt puşcile cele mari*;

– pasajul în care „chitul" urmăreşte delfinii este lărgit cu o descriere a balenei, care se datorează fie creativităţii traducătorului, bazată pe elemente preluate din realitate (el însuşi văzuse balene în călătoriile sale), fie faptului că povestea balenei se transmisese din generaţie în generaţie şi era încă vie în Ţarigrad: [*ce i să vedĕ trupul atâta de mare, cât părĕ-ţi că era o stâncă mare de piatră. Iară pĕnele era mai mare decât vĕtrela a unii corabii de cĕle mari*].

Un alt fragment fără corespondent în originalele greceşti este descrierea modului în care se călăfătuiesc corăbiile. Prilejuit de o replică cu subtext din cronograful grecesc, acest pasaj se constituie într-o explicaţie care, potrivit manierei traducătorului, era necesară pentru dezvăluirea mesajului. Din mulţimea de amănunte pe baza cărora este construit acest text, rezultă că nu putea fi scris atât de veridic decât ca urmare a contactului direct cu realitatea:

(ms. *3517*) „Nu ne trebuie noaă împărat, de corabii călăfătuitor şi de cruci călcător, ce ne trebuie Zoiĕ, împărăteasa noastră cĕ dentâi; iară pe Calafatul acesta vom să-l omorâm, că nu ne trebuie" (f. 451^{r}). [....] Iară pentru cel cuvânt ce scrisăm mai sus c-au fost dzâcând năroade, că celui de corabii călăfătuitori şi de cruce călcători nu să vor închina, ĕste aşĕ

că împăratului îi dzâcĕ pre poreclă Calafat; calafaţ să chiamă ceiĕ ce astupă corabiili de noaă pren // f. 452[r] toate închieturili scândurilor cu cârţ suciţ groşi şi-i bat şi cu dalta cu măiug de lemn, să să îndĕsă bini. Apoi preste cârţ ung corabiĕ cu smoală de mare hiartă herbinte şi preste smoală o ung de iznoavă cu său, de nu o poate prinde apa să între într-însă pre necăiuri, nice să o străbată. De ce când călăfătuiesc cu curabiili sânt în mare, pre apă şi le răstoarnă pre coaste într-apă până pre giumătate. Şi dacă o astupă cu cârţ şi cu smoală şi cu său de o parte, precum aţi audzât, apoi o întorc şi pre ceiĕlaltă parte. De ce meşterii aceiĕ, calafaţâi, îmblă cu plute pregiur corabie de o călăfătuiesc şi pluteli de supt picioarele lor sânt făcute cruci de bili groasă, ca nişti trunchi. Şi pre cruci sânt aruncate scânduri de să plutesc câte trei, patru pre o plută şi călăfătuiesc călăfătuitorii corabiili într-acesta chip. De ce fiind porecla împăratului Mihail şi Calafat, într-aceasta potrivă îl făcĕ năroadele călăfătuitor şi de cruce călcător".

În Kigalas:

ἡμεῖς σταυροπάτην, καλαφάτην βασιλέα δὲν θέλομην [υα'] (p. 401) (= Noi călcător de cruci, calafat împărat nu vrem).

Conform variantei că Dosoftei a tradus ambele texte, ar trebui să deducem că amănuntele de genul celor precizate nu l-au mai interesat când a tradus a doua oară cronograful lui Kigalas. Totuşi, în ms. *3456* – singura copie a traducerii mitropolitului Dosoftei, realizată în 1732 –, în fragmentul referitor la biserica Sf. Sofia, Dosoftei face o digresiune, pentru a mărturisi că a aflat amănunte despre acest edificiu impunător din relatările celor care au cunoscut direct realitatea: „Diodată n-am aflat podoabile, dară cine îmblă la Ţarigrad, spune mare şi nepovestită minune de dânsă, câtu-i de largă şi de naltă" (f. 186[v]). De ce n-ar fi procedat astfel Dosoftei şi când a realizat prima traducere, măcar o singură dată, în nenumăratele situaţii în care se aduc detalii noi, inexistente în textele greceşti? Nu trebuie ignorat nici faptul că, inserând, la rândul său, în textul traducerii, fragmente din propria experienţă, mitropolitul Dosoftei specifică acest lucru, aşa cum procedează în cunoscutul pasaj al vizitei la Lavra Pecerska, din *Vieţile sfinţilor*[22]. De asemenea, avem în vedere faptul că, indiferent dacă fuseseră sau nu în Ţarigrad, cărturarii cunoşteau, măcar în linii mari, aşezarea geografică şi structura edilitară a cetăţii. Trebuie observat însă că, în *Hronograf...*, adăugirile la care ne-am referit sunt frecvente; cu toate acestea, ele reprezintă toposuri, repetate de la o secvenţă la alta, în multe cazuri completate cu detalii ţinând de vizualizare, care nu se află în textele greceşti şi care dezvoltă cu mult informaţia de aici[23]. Numai în cazul

[22] Vezi Al. Andriescu, studiul introductiv la ediţia critică Dosoftei, *Opere*, I (citată la p. 54, nota 7), p. LXXVII.

[23] Din cele 43 de locuri în care apare numele Ţarigradului la Miron Costin, *Opere* (ediţie critică, cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice şi glosar de P. P. Panaitescu,

numelor de locuri, detaliile geografice fiind inevitabil aceleaşi, suntem de părere că reluarea lor reprezintă, pentru tehnica traducerii acestei scrieri, o notă distinctă pe care nu o întâlnim nici în cronograful tradus de Dosoftei, nici în cronici. Se pune întrebarea dacă oricine ar fi tradus în această manieră şi din ce raţiuni a procedat astfel acest traducător. Referindu-ne strict la acest aspect – asupra altor trăsături ale personalităţii traducătorului vom insista, în paragraful de faţă, mai jos –, credem că cel care a tradus, a putut prezenta astfel lucrurile nu numai pentru că a fost un vizitator al Cetăţii, dar mai cu seamă pentru că a locuit, o vreme, în Constantinopol.

De asemenea, în ceea ce priveşte toponimele din *Hronograf*..., am observat că, pentru denumirea grecească a Insulei Hios, este utilizat numai echivalentul turcesc, *Sacâz*:

ἐπῆγαν ἕως τὴν νῆσσον τῆς Χίου [υκϵ′] (p. 425). (= Au plecat la insula Hiosului).

(ms. *3517*) „Şi să dusără [pre mare până agiunsără] la Sacâz" (f. 477ʳ).

(ms. *3456*) „Şi-l dusără la Ostrovul Hiului" (f. 323ʳ).

Καὶ ἔδωσαν του δύο Μιτροπόλεις τὴν Λαρίσσαν, καὶ τὴν Χῖον διὰ ζωαρκεῖαν του [...] τὴν δὲ Χῖον ἐβάσταν [...] καὶ τὸν ἐξώρησαν [υξϵ′ – υξς′] (p. 465–466) (= Şi i-au dat două mitropolii, Larisa şi Hios, ca venit [...] Hios îi ajungea. [...] şi l-au exilat).

(ms. *3517*) „Şi-i dăderă doaă mitropolii să-ş ţâie viiaţa cu dânsăle: una Larisa şi alta Sacâzul. [...] La Sacâz petrecă cum era mai bine. [...] De ce de la Sacâz [...] îl trimisără urgisât" (f. 519ʳ).

Susţinând varianta că Dosoftei este traducătorul *Hronografului*... şi observând că, în *Istoriile* lui Herodot, „câteva toponime vechi greceşti sunt înlocuite sau glosate prin corespondentele lor neogreceşti sau turceşti"[24], N. A. Ursu afirmă: „Faptul că unele glosări din **Her.** [*Istoriile*] sunt formulate în mod similar sau chiar identic cu cele din **Cron.** [ms. *3517*] poate constitui un indiciu că ele se datoresc, ca şi particularităţile lingvistice discutate [...], *remaniatorului* traducerii

Bucureşti, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, 1958), respectiv din cele 52 de atestări la Nicolae Costin, *Letopiseţul Ţării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601* (ediţie cu o introducere de Ioan Şt. Petre, Bucureşti, Fundaţia pentru literatură şi artă, 1942), detaliile despre împrejurimi sunt prezentate de cronicari în foarte puţine situaţii (cf. M. Costin, *op. cit.*, p. 124, 262, 266; N. Costin, *op. cit.*, p. 84, 88, 129, 220), mai ales atunci când o informaţie este luată de la istoricii străini. Este semnificativ faptul că, în cronica lui N. Costin, se întâlneşte acelaşi fragment ca în letopiseţul lui M. Costin, fie preluat de aici, fie din informaţiile oferite de alte istorii: „Şi această apă Donul desparte Aziia de la Evropa, cum şi la Ţarigrad, Boazul mării, între Skiuder desparte Aziia de Evropa; Ţarigradul şi Galata de Evropa, iară Skiuderul, dencolo de Boaz, Anadolu, ce-i zic istoricii Aziia" (p. 129; cf. şi p. 84, p. 220; la M. Costin, fragmentul, foarte asemănător, se află la p. 262, 266). De asemenea, la M. Costin se întâlneşte precizarea „până astăzi" doar în legătură cu întâmplările petrecute la moartea domnitorului Barnovski: „Nu putem să trecem cu pomenirea nişte tâmplări ce s-au prilejit în Ţarigrad, după perirea cestui domnŭ, care, nu numai în ţară aicea, ce plin este Ţarigradul până astădzi" (p. 103).

[24] Vezi N. A. Ursu, *Contribuţii*..., p. 247.

lui Milescu Spătarul"[25] (considerat a fi mitropolitul Dosoftei). Este surprinzătoare această concluzie, în condițiile în care același autor observă: „Ca și în **Her.**, numele insulei Χίος este înlocuit peste tot prin corespondentul turcesc *Sacâz* (f. 442^{r}, f. 477^{r}, f. 516^{r}, f. 519^{r}, f. 522^{r})"[26]. Din moment ce traducătorul *Istoriilor* lui Herodot utilizează pretutindeni toponimul *Sacâz*, ca și traducătorul *Hronografului...*, iar în cronograful tradus de mitropolitul Dosoftei numele insulei apare în greceşte, foarte rar glosat marginal prin denumirea turcească[27], și dacă traducătorul *Istoriilor*, respectiv al *Hronografului...* explică, după cum am arătat, toponime mai puțin cunoscute prin echivalentele turcești sau, pur și simplu, introduce toponime turcești rare în textul tradus, din ce considerente ar trebui să se admită că aspecte de acest fel ar putea fi rezultatul intervențiilor unui remaniator al textului din ms. *3517* sau, și mai puțin probabil, ale copistului acestui manuscris, și nu ar trebui atribuite traducătorului însuși?[28] De asemenea, în *Viețile svinților*, insula în discuție este numită *Hios* (cu forma de acuzativ *Hion* sau de genitiv-dativ *Hiu*): „să dusă la ostrovul ce să chiamă Hion" (p. 168) „Venind la Hion un boiarin, prinsă pre fericitul Isidor" (p. 168), „Sosând la ostrovul Hion, s-au apropiat la un munte" (p. 319), „pugorând la ostrovul Hiului cu șeici oșteşti" (p. 385)[29].

Am observat, de asemenea, că un alt toponim glosat în *Hronograf...* este biserica Patriarhiei din Constantinopol:

> Τότε ὁ μέγας Γρηγόριος ὁ Θεολόγος μετὰ παῤῥησίας μεγάλης ἐδιδάσκεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς τὸν ναὸν τῆς ἁγίας Ἀναστασίας [σλθ'] (p. 239) (= Atunci marele Grigorie Teologul, cu însufleţire mare a predicat în Constantinopol, în biserica Sfintei Anastasia).
>
> (ms. *3517*) [„Atunce și marele Grigorie Bogoslov au început a face cazaniii ș-a vesti numele lui Dumnedzău] în besĕreca Țarigradului, [unde era Patriarhiĕ întâi], la Svânta Anastasiĕ" (f. 226^{r}).

---

[25] *Ibidem*.

[26] *Ibidem*, p. 248.

[27] Apud N. A. Ursu, *op. cit.*: „stratigul Hiului [marg. *Sacâzului*]" (f. 293^{v}).

[28] În art. *Contribuții...* (2003), N. A. Ursu susține că la Herodot, *Istorii* (ediție îngrijită de Liviu Onu și Lucia Șapcaliu, București, Editura Minerva, 1984), se deosebesc două straturi lingvistice: al traducătorului, care este Nicolae Milescu, și al unui remaniator al traducerii, care este Dosoftei. Autorul consideră că stratul lingvistic al remaniatorului este constituit din elemente precum: *cu bine, cum mai de sârg, cum mai curund, a se mira (ce) cum va (vor) face, a mâna* „trimite", *a se umple de mânie, a nu lăsa (rămâne, scăpa) (nici, măcară) de poveste, a veghea voie* și *voie vegheată, a (se) împlătoșa, împlătoșat, (pre) anume, om de oaste, om de război, fericință, zână* „muză" ș.a. Asemenea elemente, fie cuvinte, fie expresii, erau însă generale în epocă. De asemenea, autorul observă că în *Vechiul Testament* cuvântul *arapi* apare fără determinări, pe când în Herodot, *op. cit.*, este însoțit de adjectivele *negru* sau *etiop*. Trebuie să remarcăm însă că *Biblia* presupune o traducere cât mai aproape de original.

[29] Vezi Dosoftei, *Viața și petreacerea svinților Iași, 1682–1684*. Text îngrijit, notă asupra ediției și glosar de Rodica Frențiu, Cluj, Editura Echinox, 2002.

(ms. *3456*) „Atunce şi marele Grigorie Bogoslov, cu mare îndrăznire învăţa în Ţarigrad, în besĕrica Sintei Anastasiei" (f. 148^{r}).

ὑπῆγην εἰς τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν, καὶ ἐγίνησαν, καὶ οἱ δύο κληρικοὶ [τι'] (p. 310) (= Au plecat la Biserica Mare şi s-au făcut amândoi clerici).

(ms. *3517*) „Să dusără la Besĕreca cĕ Mare, [la Patriiarhie] şi să fĕceră amândoi clirichĕni [Patriiarhiei]" (f. 325^{v}).

(ms. *3456*) „Mersă Theodosie împărat cu fiiul său de să feceră clirici amândoi la Biserica Mare" (f. 215^{r}).

ἐν τῇ τοῦ Θεοῦ μεγάλη Ἐκκλησία [τξη'] (p. 368) (= În Biserica Mare a lui Dumnezeu).

(ms. *3517*) „Încununându-i la Besĕreca cĕ Mare, [la svânta Patriarhie]" (f. 408^{v}).

(ms. *3517*) „Toţ cliricii den clirosul Besĕrecei ceii mari, adecă a Patriarhiei, toţ au // f. 421^{r} boierii" – fără corespondent în textele greceşti.

De multe ori, ca în exemplele de mai sus, numele bisericii Sf. Anastasia – prima clădire a Patriarhiei – şi al bisericii Sf. Sofia, în Kigalas *Biserica Mare*, care a devenit ulterior Patriarhia Constantinopolului, sunt urmate de specificarea, la nivel sintactic o apoziţie, introdusă sau nu prin glosă: „adecă la Patriarhie". Dosoftei, chiar dacă era cleric şi, cu siguranţă, cunoştea statutul celor două biserici, nu are tendinţa de a face această relaţionare. Deducem că, pentru traducătorul *Hronografului...*, relaţionarea precizată este rezultatul unei obişnuinţe, determinată de un fapt empiric, ca toate celelalte amănunte evidenţiate în textele prezentate. Or, dintre cărturarii români, cel pentru care Patriarhia din Constantinopol, mai precis Şcoala Patriarhiei, a însemnat un loc bine cunoscut şi apropiat, în care şi-a desăvârşit studiile ani de zile, a fost traducătorul *Istoriilor* lui Herodot, Nicolae Spătarul (Milescu). Astfel se explică şi pasiunea pentru detalii, tendinţa constantă de a comunica cele întâlnite sau cunoscute din lecturi, talentul literar şi alte trăsături, care dezvăluie în traducătorul *Hronografului...* pe autorul *Jurnalului de călătorie în China* şi, probabil, al atâtor opere originale şi de traducere, care urmează a fi cercetate şi prin care Nicolae Spătarul îşi va desăvârşi activitatea, din păcate, în afara graniţelor Moldovei.

Deşi nu constituie decât o mică parte din corolarul elementelor literare, artistice sau pur documentare, exemplele pe care le-am adus în aceste pagini, precum şi cu alte ocazii[30], constituie, credem, probe suficiente pentru definirea manierei de traducere a *Hronografului...* Judecând după analiza amănunţită, prezentată de Liviu Onu, referitoare la dimensiunea şi caracterul adaosurilor faţă de original (explicative, informative, meditative, stilistice) din *Istoriile* lui Herodot, se

[30] Vezi Mioara Săcrieru-Dragomir, articolele citate la p. 56, nota 16.

impune ca o evidență de netăgăduit maniera asemănătoare și identitatea concepției asupra traducerii, reflectată în aceste două texte[31].

Concluzii. Argumentelor prezentate le vom adăuga pe cele care țin de formația enciclopedică a acestui cărturar. Deși cunoscute, vom relua câteva din aprecierile contemporanilor. Pentru Neculce, Milescu era unul dintre boierii poligloți ai Moldovei: „Știa multe limbi: elinește, slovenește, grecește și turcește". Pentru Dosoftei, patriarhul Constantinopolului, care îl recomandă țarului Rusiei, era unul dintre cei mai învățați contemporani: „Om foarte savant în latină, în slavă, și mai ales în greacă; el va putea învăța repede și rusa și să facă tot felul de traduceri. A străbătut multe țări și împărății ca să se instruiască și este ca un cronograf în care sunt adunate toate lucrurile lumii. În zadar veți căuta un alt asemenea om. Dumnezeu vi-l trimite"[32]. În sfârșit, referindu-se la persoana lui Milescu, marchizul Arnauld de Pomponne constată cu uimire: „Je fus surpris de trouver un homme si voisin de la Tartarie, autant instruit aux langues et avec une connaissance aussi générale de toute chose. Il parle bien latin, mais il prétend que, comme sa principale étude a été le grec, il y est beaucoup plus savant; vous en jugerez. Il sait assez bien l'histoire et particulièrement celle de l'église"[33]. Asupra profunzimii cunoștințelor de dogmă, vorbesc înseși lucrările sale, traduceri (*Vechiul Testament*, *Cartea cu multe întrebări...*, lucrări traduse sigur de Nicolae Spătarul) sau originale (*Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens*). Din datele care se cunosc despre viața sa, Milescu ar fi putut traduce sinteza din cele două cronografe grecești la Constantinopol, în perioada 1661–1664, sau în Moldova, în perioada 1658–1661 (sub domnia lui Ștefăniță-Vodă), ori în anii 1668–1669 (în timpul domniei lui Iliaș Alexandru). Bănuim că a tradus *Hronograful...*
într-o perioadă mai fastă a existenței sale, în 1658–1661, după care *Hronograful...* a fost imediat răspândit prin copii comandate de boierii Cantacuzini.

Credem că Milescu a considerat necesar să traducă *Hronograful...*, confruntând textul lui Kigalas cu cel al lui Dorotei și cu alte surse, comentând și adăugând informații din bogata sa cultură, pentru a realiza o lucrare cât mai completă, folositoare pentru contemporani sub toate aspectele. Dovadă că o asemenea scriere era așteptată și că valoarea ei a fost repede recunoscută sunt copiile timpurii care, de-a lungul secolelor, au ajuns la un număr remarcabil (peste 50 de manuscrise, răspândite în toate Țările Române și în exterior). Totuși, numele lui Milescu nu a fost menționat niciodată, nici măcar în copiile din secolul al XVII-lea, tot așa cum, dacă nu s-ar fi păstrat ms. *45* și ms. *4389*, nu s-ar fi știut că textul de bază al *Vechiului Testament* din *Biblia de la 1688* a fost, de asemenea, traducerea

---

[31] În capitolul *Natura informațiilor cuprinse în adaosurile traducătorului* (p. 573–585) din ediția Herodot, *Istorii*, citată anterior, L. Onu grupează pe mai multe categorii aceste adaosuri. Din economie de spațiu nu aducem aici exemple, dar precizăm că, și din acest punct de vedere, comparația între aceste două texte este grăitoare.

[32] Apud Nicolae Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1980, p. 229.

[33] Apud Herodot, *op. cit.*, p. 554.

învățatului dregător moldovean. Poate că Milescu nici nu a semnat textul *Hronografului...*, așa cum nu a semnat o parte a textului din *Cartea cu întrebări foarte de folos...*[34]. Se pot construi diverse presupuneri, atât în această privință, cât și în legătură cu manuscrisul traducerii pe care, știind că a lăsat mai multe copii în țară, se poate să-l fi luat cu sine, în pribegie. Altă întrebare care se pune este dacă mitropolitul Dosoftei a cunoscut această traducere a lui Milescu. Este posibil ca – semn al colaborării celor doi cărturari și al dezbaterilor de puternică încărcătură spirituală, pe teme religioase, dar și despre starea de lucruri din Moldova – versurile din prefața cronografului să aparțină mitropolitului, tot așa cum acesta putea să fi primit tipăritura lui Kigalas, de pe care a realizat propria versiune românească în Polonia, de la Milescu.

UN PROBLÈME CONTROVERSÉ DE LA PHILOLOGIE ROUMAINE: QUI A TRADUIT *LA CHRONIQUE DÈS LE COMMENCEMENT DU MONDE...*?

RÉSUMÉ

Bien qu'il ait capté l'intérêt de plusieurs spécialistes, philologues et historiens, la *Chronique dès le commencement du monde...* propose, entre autres, un sérieux problème à résoudre.

Il s'agit d'une traduction réalisée au XVIIe siècle dont le texte est perdu. On connaît un grand nombre de manuscrits copiés au long des siècles dont le prototype, ms. *3517*, a été réalisé au même siècle que la traduction, mais la traduction proprement-dite est perdue. Il s'agit, aussi, d'une traduction tout à fait particulière, réalisée avec beaucoup de talent. Il semble que le but du traducteur a été de communiquer les informations qu'il croyait nécessaires tout en les ajoutant aux textes de Kigalas et de Dorotheos de Monemvasia. Quand il s'agit de détails de certains édifices, de Constantinople ou des environs, le traducteur s'avère être un vrai connaisseur. Pour désigner certains aspects, il utilise parfois les mots καὶ ἑως τὴν σήμερον, «și până astăzi» (jusqu'à présent), même si les chroniques-sources grecques ne le précisent pas et un significatif nombre de toponymes turcs (*Baluclava*, *Bahcé Sarai*, *Balata*, *Betictaș*, *Techir Sarai*, *Atmeidan*, *Avrat pazar*, constamment *Sacâz* pour *Hios* etc.). Ces arguments-là, puis la culture du traducteur, le fait d'être un polyglotte et d'autres traits encore qui contribuent à la constitution d'une manière propre, nous a conduit à considéré que le traducteur est une des grandes personnalités roumaines du XVIIe siècle: Nicolas Spathar (Milescu).

C'est un résultat que nous sommes en train de soutenir par l'étude du lexique, c'est-à-dire le système de la dérivation, le sens de certaines unités lexicologiques, le régime des calques etc.

Institutul de Filologie Română
„A. Philippide"
Iași, str. Codrescu, nr. 2

[34] Vezi Al. Mareș, *„Interpolarea" din Cartea cu multe întrebări a lui Nicolae Spătarul (Milescu). O chestiune de paternitate*, în SCL, 1989, nr. 2, p. 145–161.